

POSTKOLONIAL QIRĞIZ ROMANINDA MÜSTƏMLƏKƏÇİ TİPİ (Tölgön Qasımbəyovun “Qırğın” romanı əsasında)

Elmira Məmmədova-Kekeç

Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Xəzər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

Xülasə. Tölgön Qasımbəyov qırğız ədəbiyyat tarixində tarixi romanların yaradıcılarından biri kimi tanınmış və əsərlərində işğal mövzusunda toxunmuşdur. “Qırğın” romanında Çar Rusiyasının Türküstan bölgəsində yerli xalqlara və qırğız türklərinə qarşı soyqırım siyasəti tarixi fakt və sənədlərlə əsaslandırılmış, rus kəndlisi, əsgəri, zabiti, məmuru, generalı kimi müxtəlif təbəqələrin nümayəndələri daxil olmaqla simvolik müstəmləkəçi tipi yaradılmışdır. Yazıçı 2004-cü ildə qələmə aldığı “Qırğın” romanında sovet dövründə toxuna bilmədiyi məsələlərdən geniş şəkildə bəhs etmiş, müstəmləkə rejiminin bir xalqın tarixində törətdiyi qanlı faciələri açıb göstərmişdir.

Açar sözlər: Türküstan, Ürkün, Tölgön Qasımbəyov, postkolonial, müstəmləkə, tip.

THE COLONIAL TYPE IN THE POSTCOLONIAL KYRGYZ NOVEL (Based on Tologon Kasymbekov’s novel “Kyrgyn”)

Elmira Mammadova-Kekech

*Baku Eurasian University, Baku, Azerbaijan
Khazar University, Baku, Azerbaijan*

Abstract. Tologon Kasymbekov is recognized as one of the founders of the historical novel in the history of Kyrgyz literature and addressed the theme of occupation in his works. In the novel “Kyrgyn”, the genocidal policy of Tsarist Russia against the indigenous peoples and Kyrgyz Turks in the Turkestan region is substantiated through historical facts and documents and a symbolic colonial type is created by incorporating representatives of various social strata, such as Russian peasants, soldiers, officers, officials and generals. In “Kyrgyn”, written in 2004, the author extensively discusses issues that he was unable to address during the Soviet period and reveals the bloody tragedies inflicted by the colonial regime on the historical fate of a people.

Keywords: Turkestan, Urkun, Tologon Kasymbekov, postcolonialism, colonialism, type.

1. Giriş

Müstəmləkəçilik bir millətin digərlərinin torpaqlarını zəbt etməsi ilə başlayan, zamanla siyasi müstəvidən ictimai-iqtisadi, ədəbi-mədəni məsələlərə keçid alan işğal hadisəsidir. Əslində bütün müstəmləkələrin əsas məqsədi iqtisadi maraqların təmin olunması, təbii sərvətlərin ələ keçirilməsi, bunun üçün də “mədəniyyət” adı altında işğalın başladılmasıdır. İqtisadi potensialını qüvvətləndirmək, hegemon gücə çevrilmək müstəmləkəçilik ideyasını daima tətikləyir və qədimdən günümüzdə bu cür təşəbbüs və əməllər müxtəlif xalqların tarixində faciələrlə yadda qalır. Bu baxımdan, türk xalqlarının xüsusilə də xanlıqlar dövrü və ondan sonrakı tarixi bu cür işğal və soyqırımlarla səciyyələnir. Qırğız xalqının yaxın keçmişdə yaşadığı Ürkün faciəsi də tarixin bu cür qanlı səhifələrindəndir. Həmin faciə 1916-cı ildə baş versə də, XIX əsrdə Türküstanda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, xanlıqlar arasındakı daxili

çəkişmələr 1868-ci ildə Buxara, 1873-cü ildə Xivə, 1876-cı ildə isə Xokand xanlığının süqutu, daha doğrusu, Çar Rusiyası tərəfindən işğalı bölgədə yerli xalqların üsyanlarına səbəb olmuş və bu qiyamlar daima qanla yatırılmışdır. Təhlilə cəlb edilən roman da bu mövzuya həsr olunmuş, rusların Türkünstan bölgəsini müstəmləkəyə çevirməsi probleminə toxunulmuşdur.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda postkolonializm mövzusunun gündəmə gətirənlər Frantz Fanon (1925-1961), Edvard Səid (1935-2003), Qayatri Spivak (Gayatri Spivak) (1942), Homi K. Bhabha (1949) kimi düşüncə insanları olmuşlar [8, s.100-101]. Onlar öz əsərlərində mədəniləşdirmə adı altında müstəmləkələşdirməni başlıca problem olaraq qeyd etmiş, xüsusilə də sonuncu müəllif tərəfindən “mədəni hibridləşmə” anlayışı irəli sürülməklə yanaşı, “müstəmləkə təqlidi”, “mən”, “başqası/digəri”, “klişe”, “ayrı-seçkilik” kimi məfhumlardan da bəhs etmişdir [11, s.7-8]. E. Səidin 1978-ci ildə nəşr edilmiş “Orientalizm” adlı kitabı postkolonializm mövzusunun başlıca qaynağı olmuş, bu əsərdə Qərbin Şərq üzərindəki hegemonluğu, Qərb ziyalılarının Şərqə ekzotik münasibəti tənqid edilmişdir. “XIX əsrin bir çox mütəfəkkirləri kimi şərqşünaslar da insanları insan kimi düşünmə bilmirlər; ya kütlə şəklində onlardan bəhs edirlər, ya da mücərrəd ümumiləşdirmələr aparırlar. Onlar nə fərdlərlə maraqlanır, nə də onlarla məşğul ola bilirlər. Əvəzində, ehtimal ki, Herderin kütləviliyinin bir əsəri olaraq “süni topluluq” üstünlük təşkil edir: Şərqlilər, asiyalılar, semitlər, müsəlmanlar, ərəblər, yəhudilər, irqlər, mentalitetlər, millətlər və s.” [17, s.166]. F. Fatonun diqqəti cəlb etmək istədiyi məsələ isə dekolonizasiyadan sonrakı mərhələdə azadlığına qovuşmuş yeni insanın düşüncələri, özünü yenidən yaratması ilə bağlı olmuşdur. Ona görə müstəmləkə ideologiyasının buvoxlarını qırılmış insanlar yenidən öz dəyərlərini formalaşdırmalı, metaforları düşünməli, milli-mədəni dəyərlərində yenilənmələr etməlidirlər və bu baxımdan, qırğız yazıçısı da illər boyu senzuraya məruz qalmış və postkolonial mərhələdə qələmə aldığı “Qırğın” romanında müstəmləkəçi tipini səciyyələndirməyə nail olmuşdur. Buna görə də məqalədə əvvəlki araşdırmalara istinad edilərək müstəmləkəçi tipi aşağıdakı meyarlar üzərindən dəyərləndirilmiş, daha doğrusu, təhlilə cəlb edilən romandakı kolonial tipin səciyyəsi aşağıdakı şəkildə üzə çıxarılmışdır:

- Siyasi və iqtisadi hegemonluq (məkan və coğrafiya üzərində nəzarət, iqtisadi istismar mexanizmlərini işə salma);
- “Parçala və hökm et” siyasəti;
- Digərinin konstruksiyası (geridə qalmış, ekzotik, sivilizasiyaya ehtiyacı olanı “xilas etmə”);
- Təhsil missiyası diskursu (təhsil vasitəsilə ideoloji məqsədlərin yerinə yetirilməsi, “geridə qalmış” xalqa modern dəyərlər əxz etdirmə);
- Psixoloji dominantlıq (kolonial travma və aşağılıq kompleksi yaşatma);
- Hibridlik və mədəni qarışıqlığa nail olma (ənənəvi mədəniyyətin dekonstruksiyası və mədəni hibridləşmə);
- Dil və diskurs üzərində nəzarət (hakim dilin dominantlaşdırılması və yerli dillərin marginallaşdırılması);

- Rüşvətxorluq.

Roman tarixi səciyyə daşdığı üçün yazıçı ilk üç tipikləşdirməyə geniş yer vermiş, süjet xəttində bununla bağlı tarixi faktlara geniş yer ayırmışdır.

2. Müstəmləkə rejimi və faciələrin başlanğıcı

Türk xalqlarının tarixində işğallar həmişə müxtəlif faciələrlə nəticələnmişdir. Bunlardan biri də Ürkün faciəsidir və Türkünstanda yüzlərlə insanın öldürülməsi, vətəmindən qaçqın düşməsi ilə səciyyələnən bu hadisə xüsusilə də qırğız türklərinin XX əsr tarixində soyqırım hadisəsi kimi yadda qalmışdır. Rus hökuməti tərəfindən elan edilmiş hərbi səfərbərlik bu faciənin əsas səbəblərindən biri kimi göstərilmişdir [10, s.1-9]. Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Çar Rusiyası Qərb cəbhəsində ciddi itkilər verdikdən sonra “1916-cı ildə verilən bir fərmanla əvvəllər ikinci dərəcəli vətəndaş sayılan və hərbi xidmətdən azad edilmiş 500 000 müsəlman türkün (qırğızlar, özbəklər, türkmənlər, qazaxlar) orduya çağırılması” [9, s.21] faktı və bölgə türklərinin Rusiya hökumətinin bu çağırışını rədd etməsi soyqırım bəhanəsinin təkanverici qüvvəsi kimi göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, bu faciənin əsas yeddi səbəbi qeyd edilmişdir: müstəmləkə siyasəti, rusların bölgədə davamlı şəkildə məskunlaşdırılması, rusların türklərə qarşı silahlandırılması¹, rus məmurlarının yerlərdə rüşvətxorluğu və xalqa qarşı amansız siyasəti, köçəri xalq olan türklərə qarşı “ərazi çadır” adlı yeni bir verginin² tətbiqi, otlaq sahələrinin azalması nəticəsində iqtisadi problemlər, türkçülük və islamçılıq ideologiyasının təbliği zəminində rusların asılılığından qurtulmaq düşüncəsinin yerləşməsi, rus məktəblərinin sayının artırılması və ruslaşdırma siyasəti [9, s.22-24]. Rıskulov isə üsyanın əsas səbəbini çarizmin torpaq və onunla əlaqəli köçürmə siyasəti olaraq göstərmiş, bu strategiyanın yırtıcı təbiətini senator Palenin hesabatına əsaslanaraq sübut etməyə çalışmışdır [19, s.26].

Təbii ki, 1916-cı ilə qədərki proseslər - köçəri həyat tərzini yaşayan Türkünstan türklərinin yaşadığı coğrafiyanın Çar Rusiyası tərəfindən işğal və yerli əhalinin zamanla sıxışdırılması əslində XIX əsrin sonlarından başlamış və yerli xalqlar bundan çox əziyyət çəkmişdir. “Türkünstanın yeraltı sərvətlər, heyvandarlıq, əkinçilik, pambıq, ipək, yun, dəri və qaragül xəzi ilə zəngin olması Rusiyanın iqtisadi maraqlarını çəkmiş və burada pambıq³ əkinçiliyinə xüsusi

¹Qeyd edək ki, araşdırmalarda daha sonra silahlandırılmış rus kəndlilərinin türklər tərəfinə keçməsi ilə bağlı məlumatlara da rast gəlinir: “Digər tərəfdən, ayrı-ayrı rus kəndlilərinin qırğız üsyançılarının tərəfinə keçməsinə dair real nümunələr var. Məsələn, 1916-cı ildə çarizmə qarşı üsyan zamanı təqaüddə olan zabit M.D. Vlasenko üsyançıların tərəfinə keçdi. O, üsyançılara iki tüfəng və iki ov tüfəngi bağışladı. Aleksandrovka kəndində rus kəndliləri Timofey və Afanasi Dobazov və onların ailələri, eləcə də digər kəndlilər - Kovalenko və Pavlov da üsyançıların tərəfinə keçdilər” [19, s.26].

²Manasçı Sayakbay Karalaevin xatirələrində ruslar gəldikdən sonra ağır vergilər nəticəsində xalqın ac-yalavac vəziyyətə gətirildiyi və həmçinin kənd təsərrüfatı sahələrinin ruslara verildiyi qeyd edilir [13, s.16-17].

³Rıskulova görə, o vaxt Türkünstan Hərbi Dairəsinin general qubernatoru, eləcə də Semireçye kazaklarının atamanı vəzifələrində çalışmış Kuropatkinin əmri ilə aparılan bölgədə, “pambıq istehsal edən yerlərin maraqlarını qorumaq məqsədilə” Fərqanə vilayətindən, Səmərqənd və Sırdərya vilayətlərinin bəzi qəzalarından yığılmalı olan işçilərin sayı ümumilikdə 40.000 nəfər azaldılmışdır” [18, s.9]. Buna görə də ən çox üsyanlar köçəri bölgələrdə baş vermiş və çox qəddar səciyyə daşmışdır.

diqqət yetirilmişdir. Çar Rusiyası çox bahalı xarici pambığın idxalından tamamilə qurtulmaq istəmişdir” [13, s.11].

Rus məmurlarla yola gedə bilməyən, təhqir olunan və istismara məruz qalan, ata yurdlarından getdikcə qovulan və sıxışdırılan türklər 1916-cı ildə bir-birinin ardınca⁴ üsyan etməyə başlamışlar. Həmin ilin 4-11 iyul və 7-28 avqust⁵ tarixlərində baş verən hadisələr, qanlı qarşıdurmalar rus ordusunun kütləvi qətləmlər törətməsi ilə nəticələnmişdir. Bunun nəticəsində kütləvi şəkildə insanlar öz ata yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmış və “təkcə qırğızların deyil, həm də bölgədə yaşayan sirt kalmakların, bəzi dunqan⁶ kəndlilərinin və bir sözlə, Şimali Qırğızıstan əhalisinin əksəriyyəti Şərqi Türküstana” [10, s.5] köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. Hətta bəzi manasçılar da daha sonra öz fəaliyyətlərini Çində davam etdirməyə başlamışlar [22, s.206]. Üsyan rus ordusu tərəfindən vəhşicəsinə yatırılmış, təhlükəsizliyə can atan qırğızların mühüm bir hissəsi (indiki İssık-kul, Narın və Çuy bölgələrində yaşayan qırğızların böyük bir qismi) Çinə qaçmağa məcbur olmuşdur. Lakin bu qaçqınlıq prosesi də asan başa gəlməmiş, “yüz minlərlə insan aclıqdan, soyuqdan və xəstəlikdən dünyasını dəyişmiş, qırğızlar və bölgənin digər xalqları üçün də 1916-cı il hadisələri dərin, sağalmaz bir yaraya, böyük bir faciəyə çevrilmişdir” [16, s.8]. Bu faciə Türküstan xalqlarının tarixində çox ağır izlər qoymuş, minlərlə insan qısa müddət ərzində öldürülmüş, həm də bunlar sadəcə üsyan edənlər olmamış, Çarın qəzəbi dinc insanlara qarşı da yönəlmişdir. “Çarizmin cəza alaylarının... vurduqları zərər nəticəsində onlarla qazax və qırğız kəndi dağıdılmışdır” [21, s.44]. Türküstan bölgəsində baş verən bu hadisədən ən çox qırğız türkləri zərər görmüş və onların ədəbiyyat tarixində bu soyqırım və ya qırğın geniş şəkildə öz bədii əksini tapmışdır. Beləliklə, Ürkün sözü kütləvi şəkildə köçü, soyqırımı ifadə edən və milli faciəni simvollaşdıran bir termin kimi yer almışdır. Bu milli faciəyə bir çox tarixçilər, ədiblər, şairlər öz yaradıcılıqlarında yer vermişlər. Turar Rıskulovun 1926, Isakeuulu Bayalının 1931, Cusup Abdrahmanovun isə 1932-ci ildə bu mövzu ilə bağlı yazdıqları kitablar ilk qaynaqlardan hesab edilmişdir. Təbii ki, bundan başqa bir çox tarixi yazışmalar, əmrlər, fərmanların da mövcudluğuna baxmayaraq, rus tarixşünaslığında məsələ təhrif olunmuş şəkildə qələmə alınmış, ümumiyyətlə, sovet dövründə uzun müddət bu faciə barəsində geniş məlumat verilməmiş, 1960-cı ilə qədər olan bu sükutun səbəbi isə rus militarizmi⁷ olmuşdur. “Tarixçi H.

⁴“Qırğız xalqı 1885-ci ildə Fərqanədə və 1897-ci ildə Daşkənddə Çar rejiminin zülmkar və müstəmləkə hakimiyyətinə qarşı böyük üsyanlar etmişdir. Bundan əlavə, onlar 1900-cü ildə 75, 1905-ci ildə 235, 1910-cu ildə 334 və 1915-ci ildə 372 dəfə üsyan qaldırmışlar” [10, s.2].

⁵“1916-cı il avqustun ortalarına qədər yaxşı təlim keçmiş və ağır silahlanmış nizami piyada və süvari qoşunlarına güvənən, pulemyot və artilleriya ilə təchiz olunmuş kazak dəstələri rus köçkünüləri arasından olan könüllülərlə birlikdə üsyanın əsas mərkəzlərini yatırmağı və cilovlamağı bacardılar. Semireçyedəki üsyankar qırğızların bir hissəsi ailələri və qalan köçəri təsərrüfatları ilə birlikdə dağlara qaçdılar, lakin hətta orada da cəza alayları dağ keçidlərini bağlayaraq onları təqib etdilər və hər kəsi öldürdülər” [14, s.102].

⁶“Panikaya düşmüş və qorxmış üsyançılar Çinə kütləvi şəkildə axın etməyə başladılar və böyük köç yaşandı. Mövcud məlumatlara görə, təxminən 130.000 qırğız da daxil olmaqla 160.000-dən çox insan qaçdı. Dunqanlar, uyğurlar və sirt-kalmaqlar onlarla birlikdə Çinə qaçdılar. Yol boyu qarlı örtülü yüksək dağ aşırımlarında minlərlə qaçqın tələf oldu, mal-qarasını və əmlakını itirdi” [17, s.130].

⁷A.Tokombayevin “Qanlı illər” əsərinin nəşrləri də rus şovinizminin və manqurtlaşdırma siyasətinin qurbanı olmuşdur. Roman “ilk dəfə 1931-ci ildə işıq üzü görmüş və bundan sonra 1947-ci ilə qədər dörd dəfə nəşr olunmuş, lakin hər nəşrdən sonra kitabın bütün nüsxələri satışdan yığışdırılmışdır. Dövrün təzyiqlərinə məruz qaldığı üçün

Tursunovun 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi “Orta Asiya və Qazaxıstanda 1916-cı il üsyanı” adlı əsərində Çar fərmanından üsyanın vəhşicəsinə yatırıldığı dövrə qədər hadisələr ətraflı təsvir edilmişdir” [13, s.1]. Bu soyqırımı həqiqi tarixi yanaşma isə müstəqillik dövründən sonra mümkün olmuşdur.

3. Qırğız tarix və ədəbiyyatında istibdadın tənqidi: Senzura və gerçəklər

Bütövlükdə qırğız xalqının milli şüurunda geniş yer tutan bu faciə, təbii ki, xatirələrlə yanaşı, bədii əsərlərdə də unudulmamağa çalışılmışdır. Bu baxımdan, qırğız yazılı ədəbiyyatının ilk nümayəndələrindən qəbul edilən Moldo Niyazın (1823-1896) “Nəsihət” adlı dastanında Xokand xanlığının zülmü və rus əsgərlərinin 1865-ci ildə Çimkənd və Daşkənd şəhərlərinə vəhşicəsinə hücumları dilə gətirilmişdir [13, s.57]. Aalı Tokombaev, Aktan Tınbekov, A. Cutake oğlu, M. Tokobaev, Musa Çagatay, Abılkasım Cutakeev, Isak Şaybekov, Toktosun Boogaçiev, İmanalı Cangaziuulu, Mukay Elebaev, Tölögön Qasımbəyov və digərlərinin müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərində Türküstan tarixindəki bu qanlı soyqırım canlandırılmış, qaçqınlıq, rusların qırğız xalqına qarşı amansız hücumları dilə gətirilmişdir.

Tölögön Qasımbəyov 1931-ci ildə Cəlalabad vilayətinin Aksı rayonunun Akçol kəndində dünyaya gəlmişdir. Atasını 1946-cı il zəlzələsində itirmiş, on beş yaşında yetim qalmışdır. O, orta məktəbi bitirdikdən sonra bir müddət kənd məktəbində müəllim işləmişdir. Bir il sonra Qasımbəyov universitetə müraciət etmək üçün Frunzeyə (Bişkek) getmiş, daha sonrakı illərdə, daha doğrusu, 1952-ci ildə Qırğız Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə qəbul olmuşdur. 1957-ci ildən başlayaraq Qasımbəyov yazdığı qısa hekayələrlə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş və 1959-cu ildə Qırğızstan Yazıçılar Birliyinin üzvlüyünə qəbul edilmişdir. 1960-1966-cı illər arasında “Ala-Too” ədəbi jurnalının katibi, 1966-1973-cü illər arasında baş redaktoru olmuşdur. 1990-cı ildə Aksı bölgəsindəki 169 sayılı Qızıl Tuu seçki dairəsindən millət vəkili seçilmişdir⁸. O, çoxsaylı mükafatlara layiq görülmüş, 1986-cı ildə “Qırğızstanın Xalq yazıçısı” adına layiq görülmüşdür. Qırğızstan SSR tərəfindən medal və sertifikatla təltif edilmiş, 2001-ci ildə birinci dərəcəli “Manas” mükafatını almışdır. 2005-ci ildə dövlət dilinin inkişafındakı xidmətlərinə görə “Qırğız dili” medalına layiq görülmüş, 2006-cı ildə isə Qırğızstan Respublikasının “Toktoqıl” mükafatını almış və həmin il “Qırğız Xalq Qəhrəmanı” adına layiq görülmüşdür [2].

“İlxıçının oğlu” onun ilk əsəri olmuş, daha sonra yaradıcılığını hekayə və romanlarla davam etdirmişdir. Ona şöhrət gətirən 1966-cı ildə nəşr edilmiş “Sınımış qılınc” romanı olmuşdur⁹. Bu əsər qırğız ədəbiyyatında tarixi romanın ən yaxşı nümunələrindən hesab

müəllif-şair A.Tokombayev əsəri nəşr etməzdən əvvəl onun adını və məzmununu dəyişdirməli olmuşdur. Roman yığışdırıldıqdan sonra “Tan aldında” (“Şəfəqə doğru”) adı altında işıq üzü görmüşdür” [13, s.145].

⁸O, millət vəkili kimi müstəmləkəçilik dövründən qalma “mirasların” təmizlənməsində xüsusi rol oynamışdır: “Qırğızstan Respublikasının adının yenilənməsi, paytaxtın adının dəyişdirilməsi və milli dil, müstəqillik, bayraq və digər bir çox məsələlərin həlli üzərində çalışmışdır” [3, s.4].

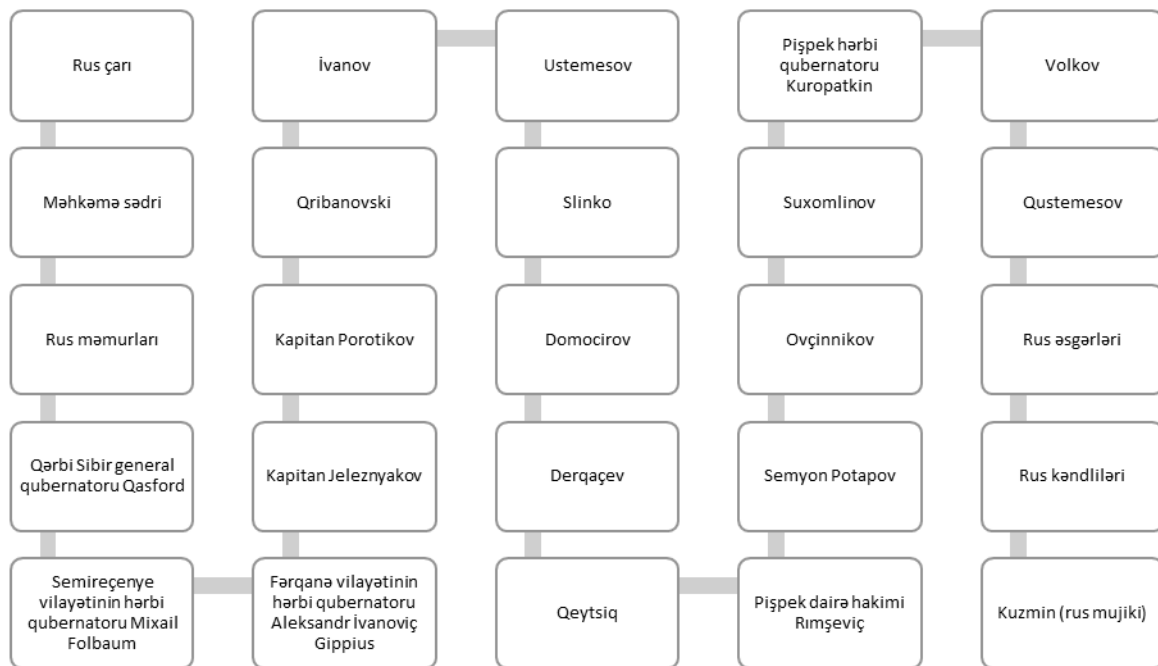
⁹Roman 1960-cı ildə yazılmağa başlanmış, 1966-cı ildə I, 1967-ci ildə isə II hissəsi tamamlanmışdır. Lakin senzura 1971-ci ilə qədər nəşrini qadağan etmişdir [6, s.6]. Samet Azapa görə, roman iki dəfə hücumla məruz qalmış, ikinci

edilmişdir. Romanda Xokand xanlığının Çar Rusiyası tərəfindən işğalı, daxili çəkişmələr və mərkəzi hakimiyyətin qoruna bilinməməsi problemləri tarixi fonda dilə gətirilmişdir. Əsərdə Xokand sərkərdəsi Alimqulun tam zəfər ərəfəsində arxadan zərbə ilə öldürülməsi və rusların qalib gəlməsi tarixdən ibrət dərsi almağa yönəlmiş, milli birlik məsələsi gündəmə gətirilmişdir [11, s.1888]. Onun “Kelkel” romanı da tarixi mövzuya¹⁰ həsr olunmuşdur.

Qasımbəyov 1976-cı ildə “Müdrük nəsil”, 1980-ci ildə isə “Diriliş” romanlarını qələmə almışdır. Müstəqillik illərinin qırğız ədəbiyyat tarixində isə “Basqın” və “Qırğın” adlı romanları ilə yer almışdır. Hər iki romanda yenə də qırğız xalqının işğal dövrü tarixinə nəzər salınmışdır.

“Qırğın” romanı 2002-2004-cü illər arasında yazılmışdır. Romanda Ürkün faciəsi dilə gətirilmiş, tarixi sənədlər və materiallar əsasında 1905-1917-ci illərdə Türkünstanda qırğız xalqının yaşadığı faciələr, sıxışdırılma, köç və soyqırım məsələləri əsərin mövzusunda çevrilmişdir. Əsər beş fəsil üzərində qurulmuş və romanın əvvəlindən sonuna qədər qırğız türklərinin acı taleyindən, ruslar gəldikdən sonra bölgədə baş verən narahatlıqlardan bəhs edilmişdir.

Cədvəl 1. Müstəmləkəçi tipi əhatə edən obrazların adları

Əsərdə müstəmləkəçi tipi “sivilizasiya gətirən”, əslində istismar edən, “qanun yaradan”, daha doğrusu, azadlığı boğan, “maarifləndirən”, əslində isə yerli mədəniyyəti məhv edən şəkildə qələmə verilmişdir. Ruslar Türkünstan coğrafiyasına gəldikləri zaman özlərini mədəni

1983-cü ildə olmuşdur: “On iki il sonra ikinci və ən güclü hücum 1983-cü ildə T. Usubəliyevdən gəldi. O, Moskvada “Sınımış qılınc” əsərini tənqid etdikdə əsər qadağan edildi” [3, s.7].

¹⁰Bu roman “xalq şairi Toktoqulun həyatından, rejimin zülmkar gücündən və digər xalqlara qarşı ideoloji müharibəsindən bəhs edir. Buna görə də müəllif illər boyu təzyiqlərə məruz qalmış və o dövrün hökuməti tərəfindən təqib olunmuşdur” [12, s.8].

baxımdan üstün, yerli xalqları isə geridə qalmış, vəhşi gözündə görür və təqdim edirlər. Müstəmləkəçi tip anlayışı romanda əslində Çar Nikolaydan tutmuş yoxsul rus mujiki Kuzminə qədər müxtəlif təbəqələrin insanlarını, əlbəttə, daha çox hərbciləri əhatə edir. Əsərdə Çarın özünün obrazı yaradılmasa da, hadisələrin iştirakçısı olmasa da, onun adı tez-tez çəkilir və Türküstan ərazisinə yerləşdirilmiş rus mujiklərinin mövqeyi ilə də bu işğalçılıq siyasəti və davranışları dəstəklənir. Cədvəl 1-də müstəmləkəçi tipi əhatə edən bir çox obrazların adları verilir. Ümumilikdə isə romanda çox vaxt rus adı altında konkret subyektli bildirməyən, lakin bütövlükdə yerli xalqlara yuxarıdan aşağı baxan, rişxəndlə danışan, gəlmə olsalar da, özlərini bu torpaqların sahibi kimi aparan müstəmləkəçi xalq nəzərdə tutulur.

Roman qırğından - Ürkün faciəsindən, daha doğrusu rusların bölgəyə gəlişindən öncə Türküstanın günəşli təbiətinin və yerli xalqların qayğısız günlərinin təsviri ilə başlayır. Lakin əlləri tufəngli rus atlılarının gəlişi ilə yerli xalqın dincliyi pozulur, çünki hər gələn rus kəndlisi yerli xalqın otlaqlarını, kənd təsərrüfatı ərazilərini bir növ qəsb etmiş olur və qırğız heyvandarlarının təsərrüfat sahələri getdikcə azalır. Qaynaqlara görə “Türküstan quberniyasında rus köçkünlərinə 4 655 000 dekar əkin sahəsi (əkin sahələrinin 50%-ni təşkil edir) paylanır” [13, s.13]. Göründüyü kimi əkin sahələrinin 50%-nin gəlmələrə paylanması yerli xalqın gündəlik və davamlı təsərrüfat həyatının axarını pozur, maddi baxımdan da çətin vəziyyətə düşmələrinə səbəb olur. Bu baxımdan, romanda ilk səhnələr rusların bu torpaqlara gəlişi, özlərini ağa kimi aparmaları, qarşıdurmaların təsviri ilə başlayır. Yaylaqdan qayıdan Cayloobay öz təsərrüfatında, mal-mülkündə *sarıbaşların* olduğunu görüncə bu barədə eşitdiklərini xatırlayır. Kasıb rus kəndliləri artıq onların yerlərini işğal etmişlər və istər-istəməz düşünür: “Mən dağdan enənə qədər kəndim başqasına verilə bilinərmimi?!” [8, s.19]. Yeni gələn yoxsul rus kəndlisi Kuzmindir. O, oğlu German, qızı Lyuba və həyat yoldaşı ilə Çar hökuməti tərəfindən buraya köçürülmüşdür. Romanda onların belə müstəmləkəçi xarakteri ilk səhnələrdən bəlli olur. Yaylaqdan geri qayıdan Cayloobay qədim türk adət-ənənəsinə uyğun olaraq onları öz evinə, süfrəsinə dəvət edir, ruslar isə bunu yaltaqlıq üçün etdiyini düşünürlər və özlərini ağa kimi aparmağa başlayırlar və həyat yoldaşının cavabında müstəmləkəçi rus tipinin ilk səciyyəsi özünü büruzə verir: “Axı mən rusam, demək, mən burada ağayam” [8, s.23] - cümləsi əslində milli nifaq¹¹ və gələcək üsyanın təməl səbəbinə çevrilir.

4. Müstəmləkəçi tipin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Romanda müstəmləkəçi tipin başlıca səciyyəsi siyasi və iqtisadi hegemonluğu ilə bağlıdır. Belə ki, Türküstan coğrafiyası işğal olunduqdan sonra burada iqtisadi maraqlar təmin edilməyə başlanmış, həm həddindən artıq yoxsul rus kəndliləri bu ərazilərə köçürülməklə əhalinin statistik göstəriciləri dəyişdirilmiş, həm də coğrafiyada rus nüfuzu gücləndirilmişdir.

¹¹Koçkunov da öz məqaləsində üsyanı mədəniyyətlərarası münaqişə kimi qiymətləndirir və bildirir ki, bir-birinə zidd olan iki sistemin toqquşması nəticəsində böyük qarşıdurma baş vermiş və bu proses xalqların faciəsi ilə yekunlaşmışdır [15, s.27].

Kütləvi şəkildə köç edən rus kəndliləri qırğız təsərrüfat sahiblərinin və kəndlilərinin yerlərini sıxışdırdıqca onlar öz ata yurdlarından didərgin düşməyə məcbur olmuşlar. Romanda bununla bağlı faktlara geniş şəkildə yer verilmiş və “öz torpağında lazımsız sayılan xalqın” Türküstan tərəflərinə üz tutması ürək ağrısı ilə təsvir edilmişdir. Artıq onlar öz torpaqlarını itirmiş və gələn köçkünlər onların yerlərini zəbt etmiş, rus müstəmləkəçi məmurları isə “xəzinə hesabına alındı” deyərək sahiblənmişdilər: “Fərqanə bölgəsində isə fermerlərin sayı xeyli artmışdı. Havanın isti olması və su qıtlığı səbəbindən soyuq yerlərdən gələn əhali dağ tərəflərinə yerləşdirilmişdi. Bütün bölgə üzrə cəmi 16 rus stansiyası var idi. Prjevalskdə 1900-cü ildə ruslar əvvəlcə əhalinin cəmi 11 faizini təşkil edirdilər, sonralar isə bölgənin 24,8 faizinə yiyələndilər. Hər il artan rusların sayı 21,1 faizə çatdı və ümumi əkin sahələrinin 67,3 faizini ələ keçirdilər. Pişpekdə ruslar əhalinin 38 faizini təşkil etdilər, bölgənin isə 57,3 faizinə sahib oldular. Bütün Ceti-Suu bölgəsində 1868-1883-cü illər arasında 36 nahiyyə idarəsi yaradıldı və getdikcə genişlənərək 1905-ci ilə qədər bütün İssık-Göl ərazisini əhatə etdi. Əvvəl Kayındıdan Keminə, sonra isə Sarı-Özönə qədər yayılmışdı. Hər yerə rus məşhurlarının adları verilirdi. Artıq Çon-Kemin “Novorossiyski”, Qara-Koçkor “Stolpino”, Cumqan isə “Beloçarskoe” adlanırdı. Bu vəziyyətdə müsəlmanlar üçün heç olmasa torpağın ədalətli bölünməsi, vətən və ana torpaq məsələləri çox önəmli idi. Yerli əhali artıq xalq kimi də sayılmır, ruhən məhv edilirdi. Bütün mövsüm boyu yaşadıkları yerlərdən köçürülürdülər” [8, s.88]. Rusların bu köçürmə siyasətinin arxasında yatan səbəblərdən biri də yerli xalqı köçəri (“koçevoy”) olaraq görməsi idi. Ən qədim dövrlərdən yaylaq və qışlaq həyatı yaşayan türklərin yaşam tərzi gəlmələr tərəfindən özlərinə sərf edən şəkildə anlaşılırdı. Onlar yaylağa çıxan kəndlilərin yerlərinə rus mujiklərini yerləşdirir¹² və qırğızlara bu torpaqlarda heç bir haqları olmadıqlarını bildirirdilər. Halbuki əsrlər boyu yerli xalqın bütün köçəri həyatında öz yaylaq və qışlaq yerindən başqa bir ərazidə gözü olmur və bu qayda ruslar gələnə qədər davam etdirilirdi. Hər kəs dədə-babasından miras qalmış yerlərdə heyvanını otarır, əkin-biçin işlərini aparır və gündəlik həyatına davam edirdi. Müstəmləkə altına alındıqdan sonra isə minlərlə türküstanlı hara gedəcəyini, nə edəcəyini bilmir, Oğuz xanın dövründən etibarən bu torpağın sahibi olduqlarını söyləsələr də, şikayətlərin çarəsiz qaldığını gördükdən sonra bu rejimdən qaçıb uzaqlaşmaq istəyirdilər. Romanın baş qəhrəmanlarından olan Şabdan obrazı antimüstəmləkəçi mövqedən çıxış edərək öz xalqının da bu torpaqlarının sahibi olmaqla bağlı sənədləri əldə etmələri üçün əlləşib vuruşsa da, onun xahişləri, müraciətləri Çar hökuməti tərəfindən rədd edilirdi. Ruslar isə getdikcə varlanır və bu ərazilərin, torpaqların əsl sahibi kimi davranırdılar. Hakimiyyət nümayəndələri hər dəfə bu torpaqların artıq əraziyə yerləşmiş rus mujiklərinə məxsus olduğunu, dövlətin şəxsi mülkiyyətinə keçdiyini səsləndirdikləri zaman onlar hələ də ümid edir, təcümandan doğru çevirib-çevirmədiyini sorğu-sual edirdilər¹³. Lakin rus hökuməti onlara qarşı günü-gündən daha

¹² “Ruslar hakimiyyətlərini gücləndirmək və bölgəni ruslaşdırmaq üçün Rusiyadan gətirdikləri yoxsul rus kəndlilərinə başda qırğız türkləri olmaqla bölgədə yaşayan xalqların torpaqlarını verirdilər” [4, s.128].

¹³ “Çarizmin Xokand xanlığına hücumundan sonra, bütövlükdə Qırğız bölgəsinin ruslaşdırılması siyasəti və bu çərçivədə həyata keçirilən iqtisadi müstəmləkə siyasəti qırğız xalqının tək-cə torpaqlarının deyil, həm də bütün hüquqlarının itirilməsinə səbəb oldu” [1, s.173].

da qəddarlaşır və el ağsaqqalı Şabdanın Məkkəni ziyarət etməsi panislamizm kimi dəyərləndirilir, torpağına sahib çıxmaq istəyənlərə millətçi damğası vurulur. Şabdanın vəfatı isə vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Xalqla rus məmurları və mujikləri arasında artıq dialoqdan daha çox qanlı münaqişələr yaşanır. Bunun səbəbləri isə müxtəlifdir. Romanda geniş şəkildə vurğulanan, süjet xəttində yer alan torpaq və ərazi məsələsi kimi, Çarın Türkünstanda müsəlmanların müharibəyə cəlb edilməsi əmri də buna rəvac verir. Bilindiyi kimi, Çar Rusiyası müstəmləkə altına aldığı müsəlman ölkələrdə onlara etibar etmədiyi üçün orduya cəlb etmirdi. Lakin I Dünya müharibəsindəki itkilərdən sonra vəziyyət dəyişir və Türkünstan müsəlmanları əlinə silah verilməmək şərti ilə orduya çağırılır. Rus müstəmləkəçi tiplərindən biri olan Qribanovski bu işdə xüsusi fəallıq göstərir və siyasi hegemonluqla bağlı məqamlarda müstəmləkəçi tip kimi hərbcilər xüsusi yer alırlar. Ürkün faciəsində gözlərini qırpmadan sadə xalqı qətl edən bu hərbcilərin ən səciyyəvi xüsusiyyəti qəddar və amansız olmaları, qeyri-humanist hərəkətləridir: “19 yaşdan 40 yaşa qədər bütün yerli əhali siyahıya alınsın! - dedi. - Qribanovskini dinləyin, sabah bu vaxt siyahı mənim əlimdə olsun! Bax, bu köməkçimiz də bu işin başında dayanacaq, nə desə, onu edəcəksiniz! Tez olun! Tez!..

Qribanovski dedi:

- Dərhal “başçı” deyilənlərin hamısını yığ! Kim etiraz etsə, vəhşilərin gözünün önündə döy! Lap kəndxuda da olsa, lazım gələrsə, Belovodskiyə apar, həbsxanaya sal! Heç kimlə mübahisə etmə, özünü onlarla bərabər sayma! Yaxşı qulaq as: bir az yumşaq davransan, onlar dərhal sənənlə dost olmaq istəyəcəklər!” [8, s.178]. Zaman keçdikcə yerli xalq qonaqpərvəlik göstərdiyi müstəmləkəçilərin kobud, qəddar davranışlarını və haqlarının tapdandığını, minillərdir, yaşadıkları torpaqlarda insan yerinə qoyulmadıklarını anlayaraq etiraz səslərini yüksəltməyə başlayırlar. Təbii ki, müstəmləkəçilər tərəfindən verilmiş bu cür qəddar əmr və yanaşmalar müxtəlif yerlərdə üsyanların baş verməsinə səbəb olur və ilk ölüm hadisələri baş verir. Müəllif Qırğızıstan Dövlət Arxivinə (fond 17, iş 12) əsasən: “Bu birdən-birə çıxan qarışmada... 517 qırğız öldü” [8, s.202] - yazır. Getdikcə qəddarlaşan rus ordusu tufəngə, mərmiyə belə qənaət edir və xalqı balta ilə öldürməyə başlayır. Romanda bu qandondurucu səhnələr aşağıdakı şəkildə təsvir edilir: “Baş mühafizəçilər atlarından dərhal enib hər tərəfə baxırdılar. Qarşılarında “kömək istəyən” baxışlarla yalvaran yaralıları görəndə dərhal baltalarını çıxarıb başlarına vururdular. Digər yaralılar bunu görüb qaçmağa cəhd edəndə isə onların da üstünə çatıb yerindəcə öldürürdülər.

- Bunlarla belə davranmaq lazımdır, - dedi biri.

- Onlara gülləmi sərf edək? - deyə digəri onu dəstəklədi.

Həqiqətən də, güllə xərcləmədən düşməni “təmizləyirdilər”. Gözə dəyən tebeteyləri (qırğız milli papağı) və ət kəsəcək iti bıçaqları toplayırdılar. Heç güc sərf etmədən qazanc əldə edirdilər. Birdən hər ikisinin diqqətini parlayan bir şey çəkdi. Onu götürmək üçün yarışdılar. İkisi də gümüş işləməli kəməri tutdu. Biri çıxartdı, o biri əlindən almağa çalışdı. Bölüşə bilmədilər. Dışlərini sıxıb, ağır-ağır nəfəs aldılar. Güclü olan zəifi gümüş kəmərlə boğmağa

başladı. Elə həmin an onların fərq etməyəcəyini düşünərək gümüş kəmərin yanında uzanan uşaq yavaşca gözlərini açdı və dərhal qalxıb qaçdı. İkisi də çaşqınlıqla tufəngi çiyinlərindən endirib atəş açdılar. Uşaq irəlində gedən camaata tərəf qaçdı.

- Burax, hara qaçacaq ki, onsuz da öləcəyi yerə gedir, - dedi biri əsəblə və qəniməti özünə almaq üçün daha da coşaraq bir neçə dəfə atəş açdı. Güllə yağışı həm qabağa, həm də arxaya səpələndi. Xalqa yetişən Tegizbay hönkür-hönkür ağladı. Yola çıxanda adamların sayı 138 idi. Yolda öldürülən əsirlərlə birlikdə ertəsi gün saat 10:00-da Pişpekə cəmi 35 nəfər özünü çatdırıb bildi” [8, s.207]. Daha sonra Folbaum tərəfindən verilən “Qırğızları gördüyünüz anda yox edin, kəndləri dağıdın”, - əmri ilə yerli xalqa qarşı qanlı soyqırım başlayır. Romanın daha sonrakı səhifələrində də rus sərkərdə və əsgərlərinin qaçmaq məcburiyyətində qalan insanların var-dövlətlərini qənimət kimi ələ keçirdiklərini və soyduqlarını görürük. Onlar vəhşicəsinə əliyalın qırğız kəndlilərinə hücum edir, yaşlıları, qadın və uşaqları da öldürür, evlərini yandırır və mallarını talan edirlər. Müəllif yenə də arxivə müraciət edir və yüzbaşı Volkovun hərbi qubernator Folbauma hesabatını təqdim edir: “Ceti-Su hərbi qubernatoru Folbauma hesabat: Tüp bölgəsindən 8-10 kilometr aralıda yerləşən qırğız kəndləri tamamilə təmizləndi. Evlərini, mallarını, 200 boz alaçıqı yandırdıq. Heyvanlarını götürüb Prjevalskiyə göndərdik. Ölənlər qırğızların sayı 70-80 nəfərdir. Sağ ələ keçirilən 13 nəfər Prjevalsk həbsxanasındadır. Atların sayı bilinmir. Digər iribuynuzlu heyvanların sayı 1 645, xırdabuynuzlu heyvanların sayı isə 10221 - cəmi 12 038 baş. 12-14 tufəng, əl istehsalı qılınclar, bir qədər mərmə və mərmə hazırlanan alətlər yandırıldı. Leytenant Volkov, 28 avqust (10 sentyabr) 1916” [8, s.257]. Romanda ruslara qarşı qiyam etməyən, əllərindəki silahları yerə qoyan, əsgərliyə aparılmağa razı olan qırğızlar barəsində də məlumat verilir və 27 sentyabr 1916-cı ildə yazılmış məktubdan məlum olur ki, İşıq Ata və Bölökbay kəndlərinin ağsaqqalları olan bu insanlar haqqında belə göz qırpmadan əmrlər verilmişdir. Qarnizon rəhbərinə müraciət məktubunda bildirilirdi ki, o insanları öldürsünlər, yoxsa necə davransınlr [8, s.261]. Öz doğma yurdlarında çarəsiz şəkildə ölüm fərmanlarını gözləyən 300-ə yaxın insan onları heyvan yerində görənlər müstəmləkəçilərin qurbanına çevrilirlər. Müstəmləkəçilər onlardan daha çox malik olduqları var-dövlət, heyvanlarla maraqlanırlar və hesabat məktublarında da bu öz əksini tapır. Romanda onların bu cür qəddar yanaşmalarını göstərən arxiv materiallarına dəfələrlə müraciət olunur. “1916-cı ilin iyul-avqust aylarındakı üsyanlar geniş coğrafi ərazini əhatə etsə də, onlar əsasən planlaşdırılmış və ya mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə olunmamışdı. Xivə, Xokand, Cizak, Daşkənd, Verni, Akmola şəhərlərində və Sırdərya, Yedisu və Fərqanə bölgələrində qəfil və ildırım sürətində baş verən üsyanlar ehtiyatlı rus hərbi idarəçiləri - Türküstan general-qubernatoru Kuropatkin və bozqır general-qubernatoru N.A. Suxomlinov tərəfindən vəhşicəsinə və qanlı şəkildə yatırıldı. Mövcud hərbi hissələrlə yanaşı, üsyanı yatırmaq üçün silahlandırılmış rus immiqrantları da bu işə cəlb edildi. 1917-ci ilin fevral ayına qədər davam edən qırğında ən çox can və əmlak itkisinə məruz qalanlar Yedisu bölgəsindəki qırğızlar oldular” [13, s.18].

Yazıçı müstəmləkəçi tipin siyasi və iqtisadi hegemonluğunu nəzərə çatdırarkən onun hiyləgərliyini də xüsusi olaraq vurğulayır. Belə ki, rus kəndlisi Kuzmin Cayloobayın

sadələvhlüyündən istifadə edərək rus hakimiyyətinin hazırladığı sənədə barmağını basdırdır, imzaladır. Qonşuluq münasibətləri ilə bağlı bir sənəd kimi qələmə verdiyi bu kağız əslində onun torpaq və əmlak vergisinə razılıq verməsi barəsində idi. Müəyyən müddət sonra Kuzminin və yeni müstəmləkəçilərin fırılacağı ifşa olur. Kəndə vergiyiğan gəlir və həmin rus məmuru bir vaxtlar imza yerinə basdığı barmaq izini göstərərək təsərrüfat vergisini tələb edir. Cayloobay isə: “Bura mənim kəndim, yeddi arxa dönəmindən qalan yerimdir. Öz yerimdə yaşadığım üçün pulmu verim?”, - deyər etirazını bildirir. Lakin gəlmə rusun - Kuzminin iddiaları çox yüksəkdir: “Bilirsən ki, bu balaca yer və artıq bütün Türküstan artıq bizim Çarındır. Həşəmətli İmperator kimi istəsə, bu yerin sahibi edər. Bunu da qətiyyənlə unutma, bu yerin qanuni sahibi məniməm. Sən isə sadəcə bu yeri icarəyə götürmüşsən. Əgər sənə yazığım gəlsə, burada icarə haqqını verib yaşayarsan, əgər istəməsəm, mir-mitilini götürüb buradan rədd olarsan” [8, s.49]. Bu sözlərdən sonra Cayloobay sadəcə onun kəndə gələndə heç nəyi olmadığını, altındakı döşəyini belə verdiyini xatırladır, lakin nankor rusun isə cavabı: “Sadəcə sən yardım etmədin ki... Bu sizin vəzifəniz idi!”, - olur. Çarəsi kəsilən qırğız kəndlisinin beş illik vergi pulu on beş baş heyvanla əvəz edilir və o, çarəsizcəsinə tək bir atı ilə quru yurdda qalmağa məcbur olur. Ruslar vergini artırır və qəbilə başı 100 som təyin edirlər. Hər kəs heyvanını satmaqla bu pulu ödəmək məcburiyyətində qaldığı üçün qırğız kəndliləri getdikcə kasıblaşır və var-yoxdan çıxırlar.

Romandakı məhkəmə sistemi və orada baş verənlər də siyasi və iqtisadi hegemonluğa malik müstəmləkəçilərin iç üzünü açıb göstərməyə xidmət edir. Bu zaman kolonial qurbana çevrilən isə Sarı Özönün yerlilərindən olan Baytik adlı kəndlidir. Rus kəndlilərinin getdikcə Türküstan topraqlarında iqtisadi gücünün artdığını, dədə-baba təsərrüfat sahələrinin onlar tərəfindən sahibləndiyini görənlər Baytik 300 nəfərdən ibarət kəndi Sarı Özönün ətləklərinə köç etdirir, orada onlara torpaq verir, ruslar kimi yaşamalarını, ağac əkib, daş evlər tikmələrini təmin edir və nəticədə rus müstəmləkəçiləri onu həbs edirlər. Məhkəmə sədri ilə Baytik arasındakı dialoq isə Türküstanda rus işğalını dəyərləndirmək baxımından çox ibrətamizdir:

“Məhkəmə sədri:

- Hamıya paylamağa yetəcək qədər torpaq sənənin şəxsi mülkiyyətidir?

Baytik buna dözmədi. Birdən qarşısındakılara çənəsini uzadaraq:

- O halda torpaq kimindir? - deyər cavab verdi.

Məhkəmə sədri əsəbiləşmədi, əksinə güldü. Tərcüməçi onun sözlərini belə çevirdi: - Təkcə sizin torpaq yox, hətta bütün Türküstan belə Rusiyanın şəxsi mülkiyyətinə keçib. Bilmirsinizmi?

- Necə-necə?! - deyər Baytik hayqırdı. - Şəxsi mülkiyyət icazəsiz necə keçə bilər?

Baytik onların hər ikisinə baxdı: - Görən, kim düzgün danışır, kim yalan söyləyir deyər.

Məhkəmə sədri dedi: - Rus atının izi düşən yer Rusiyadır!

- Bax budur! - deyər tərcüməçi lazımsız yerə əlavə etdi. - Polkovnik Lerheni müşayiət edib Müqəddəs Ata (Oulıya Ata) şəhərinə gedildiyi gündən bəri bu ölkə artıq Rusiyaya məxsusdur” [8, s.59].

Çar Rusiyasının “parçala və hökm et” siyasəti də müstəmləkəçi tiplərin Türkünstanda siyasi hegemonluqlarını təmin etmək vasitəsinə çevrilir. Romanda Türkünstanda baş verən hadisə və faciələrin kökünü tarixi keçmişdə axtarılır və kəndxuda Tölonün dilindən bildirir ki, əvvəllər hamımız ağ qırğız xalqı idik, yarısı qırğız-qırçaq, yarısı da qırğız-qazax olub ayrıldıqdan, bir-birlərinə düşmən kəsildikdən sonra qara günlər başladı.

İstiladan sonra yeni qanun və nizamnamələr də əski türk törələrinin yerini almağa başlayır və müstəmləkəçi tipin başqa bir səciyyəsi üzə çıxır: rüşvətxorluq. Yerli idarəetmə orqanlarının xalq tərəfindən seçiləcəyini, əvvəlki qaydaların ləğv olunacağını eşidən sadə qırğız kəndliləri əvvəlcə buna sevinsələr də, lakin seçkilərdə rus məmurlarının rüşvət qarşılığında öz istədikləri adamı təyin etdiklərini¹⁴ gördükdə inzibati idarəetmədəki dəyişikliklərin də müstəmləkə siyasətinə xidmət etdiyini anlayırlar. Eyni problem hərbi xidmətə çağırışda da özünü göstərir. Rus məmurları rüşvət qarşılığında varlıların uşaqlarını hərbi xidmətdən yayındırır, kasıbların isə bütün övladlarını götürüb aparırlar və təbii ki, bu da ciddi narazılıq yaradır.

Yerli xalqa mədəniyyət gətirdiklərini düşünən müstəmləkəçilər arx çəkilməsi zamanı əslində xalq təcrübəsinin bəzən mühəndis işindən faydalı olduğuna şahid olurlar. Daha öncəki təcrübəyə əsaslanan kəndlilər uzunqulaq vasitəsilə arxın çəkiləcəyi yeri müəyyənləşdirdikdə mühəndis axtarışında olan gəlmələr təəccüb içində qalırlar. Onlar eyni zamanda qarşılıqlı yardımlaşma məsələsini də başa düşür, qədim türk dövlət idarəetmə sistemindən gələn el məhfumuna bələd olmadıqları üçün bütün işlərin maddiyat qarşılığında görülmədiyini anlamaqda çətinlik çəkir və heyrət edirlər.

Müstəmləkəçilər siyasi və iqtisadi hegemonluğu “mədəniləşdirmə” və “təhsilvermə”¹⁵ missiyası ilə birlikdə həyata keçirirlər. Əvvəlcə əraziləri zəbt edir, yeni intizabi-iqtisadi idarəetmə yaradır və daha sonra öz yerlərini bu coğrafiyada möhkəmlətmək üçün “sivilizasiya gətirmə” adı altında yerli xalqların ana dilini məhdudlaşdırır, dini inanclarına qarşı çıxırlar. Romanın baş qəhrəmanlarından biri Şabdan Cantayevdir və o, yeri gəldikcə qırğızların və qazaxların mənəvi ehtiyaclarını, çətinliklərini mərkəzi hakimiyyətin/müstəmləkəçilərin nəzərinə çatdırmağa çalışır. Bir ziyalı mövqeyi nümayiş etdirərək Ceti-Suu bölgəsindəki qırğız və qazaxların müsəlman olduqlarının unudulmamasını, bununla əlaqədar dini müsəlman məclisinin aktual olduğunu qeyd edir və bildirir ki, bu idarəetmədə məhz onlar özləri iştirak etməlidirlər. Rus məktəblərindəki “Allah qanunu” dərslərinin yerinə islamla bağlı dini dərslərin oxudulmasının da müsəlmanlar üçün faydalı olacağını vurğulayır. Digər bir xahişi isə rus vətəndaşlığını qəbul etmiş bütün müsəlmanların ana dillərində qəzet, jurnal, kitab nəşr etmələrinə və satmalarına icazə verilməsi ilə bağlıdır [8, s.87]. Yazıçı arxiv materialı əsasında

¹⁴“Çar Rusiyası administrasiyası yerli əhali arasından işçilər seçərkən, onları cəlb etmək üçün müəyyən imtiyazlar verirdi, məsələn, onlar pul ödəməklə işdən azad olmaq və yerlərinə öz adamlarını işçi kimi göndərmək imkanı əldə edirdilər” [5, s.29].

¹⁵Qırğızların türk xalqları arasında rus hakimiyyətinə qədər tamamilə savadsız bir xalq kimi tanınması sovet dövründən başlayaraq ideoloji məqsəd daşımışdır. Halbuki araşdırmalarda bu fikir təkzib edilir və bildirilir ki, əhalinin savadlılıq səviyyəsinin 1-2% olması ilə bağlı müstəmləkəçi iddiaları həqiqəti əks etdirmir, çünki 1904-cü ilin statistikasına bu rəqəmin 10.1% olduğu göstərir [9, s.52].

bu müraciət mətnini romana yerləşdirmiş və bir çox tarixi fakt və sənədlər əsasında Ürkün faciəsinə aparan yolları obyektiv şəkildə dəyərləndirməyə çalışmış, hər bir təfərrüat və detallar vasitəsilə müstəmləkəçi tipini səciyyələndirməyə nail olmuşdur. Məlum olduğu kimi, mətbuat milli kimlik şüurunun formalaşmasında çox böyük rol oynayır və türküstanlı ziyalıların bu təşəbbüsləri çox vaxt müstəmləkəçilərin təzyiq və maneələri, senzuraları ilə nəticələnir, kolonial siyasət yeridənlər sadəcə müəyyən şərtlər daxilində buna icazə verirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, müstəmləkəçi tipinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri mədəni hibridləşdirmə ilə bağlıdır. Bu baxımdan, romanda Türküstan torpaqlarına gəlib yerləşən rusların öz adət-ənənələrini, mədəniyyətlərini gətirdikləri və yerli xalqları bu mədəniyyətə tabe etdirdikləri bəlli olur. Bu baxımdan, romanda qırğız kəndlisi Cayloobayla rus kəndlisi Kuzminin məişət və kənd təsərrüfatı həyatında əvvəlcə mədəni hegemonluğu, daha sonra isə hibridləşməni görürük. Cayloobay köçüb gəlmiş və heç nəyi olmayan bu rus kəndlisinə yüzilliklərdən keçib gələn türk mədəni dəyərləri ilə yanaşır, ona yazığı gəlir, hər həftə onu evinə *ət yeməyə* çağırır, ona çətinlik çəkməməsi üçün bacardığı qədər kömək edir, bununla da milli türk adət-ənənələrindən daha birini - *qonşuluq vəzifəsini* yerinə yetirdiyini düşünür. Lakin rusların gəlişi ilə Türküstanda mədəni-mənəvi dəyərlər də dəyişməyə başlayır. İlk fərq Kuzminin inşa etdiyi evdə özünü göstərir. Qırğızların boz evindən - alaçıqdan fərqli olaraq onlar oturaq təsərrüfat üçün daşdan daimi evlər inşa edirlər. Daha sonrakı fərq isə təsərrüfat fəaliyyətində üzə çıxır. Rus kəndlisi özü ilə bərabər gətirdiyi kartofu əkib-becərir. Çar Rusiyasının işğalı və rus kəndlilərinin Türküstanda məskunlaşdırılması zamanla hər şeyi dəyişir, Kuzmin qırğız qonşusu Cayloobaya da kartof əkməyi öyrədir, yavaş-yavaş heyvandarlıqdan əkinçiliyə alışıdırılan Türküstan bölgəsindəki qədim xalqların minillik təsərrüfatına yenilik etmək istəkləri başlanır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Çar Rusiyası bu torpaqları pambıq əkmək üçün çox əlverişli hesab edirdi və işğal həm də dəyişdirilən kənd təsərrüfatı stereotiplərində özünü göstərirdi.

Romanda digərinin konstruksiyası (geridə qalmış, ekzotik, sivilizasiyaya ehtiyacı olanı “xilas etmə”) səciyyəsi ilə müstəmləkəçi tipi özünü bariz şəkildə büruzə verir və bu baxımdan, sadəcə məmurlar deyil, ən yoxsul rus kəndlisi də qırğız xalqına yuxarıdan aşağı baxır. Kuzmin qırğız ailəsilə ilk tanışlıqda onlara tufəngini tuşlayan uşağını sakitləşdirərək rişxəndlə: “*Qorxmadin, eləmi, bunlar da insana bənzəyir*” [8, s.18] - deyir. Əslində isə bu ifadə bir uşağı sakitləşdirməkdən daha çox müstəmləkəçi tipin yerli xalqa yanaşmasını və dəyərləndirməsini göstərir. Romanda tez-tez rusların qırğızları vəhşi¹⁶ kimi qələmə vermələrinə rastlanılır. Yazıçı hətta bu məsələ ilə bağlı da haşiyələrə çıxır və Prjevalskinin “Russkiy vestnik”də (1886/12) çap edilmiş məlumatına da istinad edir: “Yarıvəhşi insanların bu cənnət kimi yerdə yaşamağa haqqı yoxdur. Bunlara bir şey öyrətməkdənsə, köpəyə öyrətmək daha yaxşıdır” [8, s.240]. Qırğızların

¹⁶“Köç edərək gələn ruslar qırğızlara insan kimi davranmırdılar. Onlara gördürdükleri işlərin pulunu vaxtında vermirdilər. Bütün qırğızlara ‘it’ deyirdilər. Açıq-aşkar silahla gəlib yerli xalqın mal-qarasını aparıb gedirdilər. Sahibləri isə heç nə edə bilmədən baxıb qalırdılar. Bütün bu hadisələri isə heç kim araşdırmırdı. Buna görə də...” (TsGİA Qaz. SSR, f.1a, op.1, d.180, s. 364–365-dən 8, s. 273)

yurduna gəlmiş Kuzmin də: “Bura cənnət demişdilər, həqiqətən, elədir, amma sahibi varmış”, - [8, s.21] deyə təəssüflənir. Əslində oğluna silahla bağlı tövsiyəsində də hələ tam yerləşmədikləri üçün hələlik bizə dava-dalaş lazım deyil, narahatlığı yatır.

Romanın beşinci bölümü rus müstəmləkəçilərindən qurtulmaq üçün Çinə üz tutan qırğızların qışın çovğununda qarlı yollarda yaşadıkları faciələr, ölüm-itimlər və yad ölkədə başlarına gələn kədərli hadisələr haqqındadır və onlar orada da başqa qonşu xalqın kolonial münasibətinin faciəsini yaşayırlar.

Beləliklə, XIX əsrdən başlayan müstəmləkə qırğız xalqına böyük bir bədbəxtlik gətirir, ömrünün müxtəlif çağlarında olan insanlar əvvəlcə “mədəniləşdirilmə” adı altında təhqir olunur, sonra isə öldürülür, qətl edilir, bir xalq yer üzündən silinməyə çalışılır. Romandakı müstəmləkəçi tiplərin - yoxsul mujikdən tutmuş Çara qədər hər birinin niyyəti buna yönəlir və yazıçı həm tarixi faktlara istinadən, həm də qurduğu süjet xəttində onların “mədəni”, “himayəçi”, “azadlıq gətirən və seçki hüququ bəxş edən” səciyyələrini verməyə nail olur. Türküstan torpağına müstəmləkəçi əhval-ruhiyyəsi ilə qədəm qoyan hər bir rus bölgə əhalisinə yuxarıdan aşağı baxır, özünü daha üstün sayır və onları sıxışdırmağa, ata yurdlarından qovmağa, bunun üçün lazım gəldikdə silaha əl atmağa hazır olur.

Romanın epiloq hissəsində Kerenski və Tevkelevin Düma üzvləri kimi bu qanlı hadisəni araşdırmaq üçün Türküstana gəldiklərindən və 10 oktyabrda etdikləri məruzədən bəhs edilir. Kerenski öz hesabatında qanlı qırğından dəhşətli mənzərələri təqdim edir: “Belovodskoe kəndində Qribanovski adlı bir nəfər xalqa yalan danışaraq təxminən 500 qırğızı həyəətə yığıb orada daş, dəyənək, balta və şışlə öldürmüşdür. Sağ qalanları isə Pişpek şəhərinə aparıb şəhər rəhbərlərinin qarşısında musiqi sədaları altında bir güllə belə sərf etmədən qətlə yetirmişdir” [8, s.321]. Beləliklə, rus çarının təyin etdiyi hərbi-inzibati idarəçilər (Dyumaqol, Rasford, Kaufman, Kolpakovski, Kuropatkin, İonov, Folbaum, İvanov, Rımşeviç, Qribanovski, Bakureviç, Qetsiq) bölgədə yerli xalqlara qarşı soyqırım siyasəti yeritmiş və onlarla vəhşicəsinə davranmışdılar. Onların əlindən Çinə - Şərqi Türküstana qaçmaq məcburiyyətində qalan türklər orada da yeni faciələr, məhrumiyyətlərlə qarşılaşmışdılar¹⁷. Beləliklə, müstəmləkəçi tipində çıxış edən bütün obrazlar roman boyu siyasi, istisadi və mədəni hegemonluğa nail olmuş, onların əməlləri kolonial asılığa düşən, üsyan edən və ya boyun əyən minlərlə insanın qətl və sürgünü ilə nəticələnmişdir.

Nəticə. Müstəmləkə dövrünü yaşamış xalqların ədəbiyyatlarında həmin mərhələdə obyektiv şəkildə tarixi dəyərləndirmək mümkün olmasa da, postkolonial mərhələ bunun üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Qırğız yazıçısı Tölögön Qasımbəyov da həm sovet, həm də postsovet dövründə qırğız tarixi keçmişinə obyektiv şəkildə yanaşmış bədii əsərlərində yer verən müəlliflərdən olmuşdur. Sovet dövrünün senzuraları¹⁸ bütün sovet yazarları kimi ona da tarixi

¹⁷Qaynaqlarda 150 min insanın həlak olduğu, 150 min insanın isə məcburi köçkünə çevrildiyi göstərilir [20, s.195]

¹⁸Gül Banu Dumanın qənaətinə görə, Ürkün Çar Rusiyası dövrünə aid faciə olduğuna görə, əvvəlcə köhnə rejimin əməlləri kimi tənqid edilmiş, lakin sovet ideologiyası gücləndikdən sonra (1936-1950) bu hadisənin xalqın milli kimliyini oyadacağı və birliyini gücləndirəcəyi düşünüülərək Ürkün mövzusu qadağan edilmiş və ya sovet baxış bucağına görə təhrif edilmişdir [7, s.142].

həqiqətləri olduğu kimi əks etdirmək fürsəti verməmişdir. Müstəqillik dövründə qələmə aldığı əsərlərdə, xüsusilə də “Qırğın” romanında Qasımbəyov arxiv materialları, məktublar, hesabatlar, xatirələr əsasında 1916-cı ildə baş vermiş Ürkün faciəsini bütün detalları ilə əks etdirməyə nail olmuşdur. Romanda soyqırırma məruz qalmış qırğız xalqının faciəsindən bəhs edilərkən başlıca günahkarlar olaraq müstəmləkəçilər göstərilmiş və tarixi faktlarla sübut edilməyə çalışılmışdır. Çarın əmri ilə Türküstana yerləşdirilən yoxsul rus kəndlilərinin prototipi olaraq Kuzmin obrazından tutmuş müxtəlif hərbcilər, əsgərlər, rus məmurları qanlı qətləmin səbəbkarları olaraq göstərilmişdir. Romanda yaradılmış müstəmləkəçi tip başqasının torpağını zəbt etməklə yanaşı, onu öz ata yurdundan didərgin salan, yerli xalqa vəhşi və heyvan gözündə baxıb bu işgalla onlara mədəniyyət gətirdiyini düşünən şəkildə təsvir edilmişdir. İstər kəndli, istər məmur, istər əsgər və istərsə yüksək ali rütbəli hərbcçi olsun, Türküstan bölgəsinə XIX əsrdən etibarən yürüyüş edən və məskunlaşan gəlmələr yerli xalqlara təhqiramiz münasibət bəsləmiş və onları bu torpaqlardan sıxışdırmağa, köçməyə məcbur etmişlər. Həmin tiplər Türküstanda yerli xalqı öz maraqlarına görə istismar etmiş, onların torpaq və mülklərini öz malları kimi mənimsəmişlər. Onlar mujik, əsgər, zabit, general, qubernator və Çar şəklində təzahür edərək bütövlükdə Türküstan xalqlarının azadlığını və hüquqlarını əllərindən almışlar. Yazıçının qələmində müstəmləkəçi tip sadəcə bir şəxsi deyil, bütövlükdə Çar Rusiyasını simvollaşdırmışdır. Müstəmləkə zülmünə məruz qalmış qırğız xalqı isə buna üsyanla cavab vermiş, romanda Şabdan, Baytik, Cayloobay kimi qırğızların timsalında kolonial travma yaşayan və həyatları zindana dönən insanların obrazları yaradılmışdır. Tarixi romanda bədii təxəyyüldən daha çox fakt və materiallara üstünlük verilərək müstəmləkəçi tipin siyasi və iqtisadi hegemonluq, mədəni hibridləşdirmə, digərinin konstruksiyası kimi səciyyəsi konkret situasiyalarla təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdikulova R. (2016), 1916 Türkistan isyanı'nın Kırgız edebiyatına yansması: Ürkün. Bilig, No.76, 159-177.
2. Azap S. (2018), Tölögön Kasimbekov. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tologon-kasimbekov>
3. Azap S. (2015), Tölögön Kasimbekov insan ve eser. Doktora tezi, T.C. Ardahan Üniversitesi, Ardahan.
4. Azap S. (2018), Kırgızistan'daki Ürkün katliamı ve Tölögön Kasimbekov'un Kırgın romanına yansımaları. TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi, No.10, 127-134.
5. Bayrakdar E. (2019), Kırgızistanda Ürkün olayı ve olayın Türkistan'daki yankıları. T.C. Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu.
6. Demirci M. (2005), Tölögön Kasimbekov'un Cetim hikayesi esasında Kırgız türkçesinde zarf. Yüksek lisans tezi, T.C. Gazi Üniversitesi, Ankara.

7. Duman G.B. (2023), Reflections of the Urkun incident in Kyrgyz prose. In *International Academic Research & Reviews in Educational Sciences-I*, 125-144.
8. Fikrətqızı E. (2025), *Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
9. Güngör E. (2018), *Repressiya: Kırğızistan`da Siyasi Baskı Sürgün ve Yokediliş (1917-1938)*). Ankara: Bengü Yayınları.
10. Kasımbekov T. (2023), *Kırgın: Bir Ürkün Hikayesi*. Ankara: Bengü Yayınları.
11. Kılıç M. (2020), *Afrika edebiyatında postkolonyalizmin Sudan örneği: Tayyib Sâlih'in kuzeye göç mevsimi romanı*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara.
12. Kodaman B. (2012), Causes of the Urkun: The Genocide of 1916. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No.26, 21-26.
13. Kütükçü M. (2021), Kırğız halkının bağımsızlık isyanı: 1916 Ürkün. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, No.15, 1-9.
14. Olpak K.C. (2012), *Destan geleneğinden tarihi romana: Tölögön Kasımbek ve Kırılan Kılıç I, II*. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol.7/3, 1885-1892.
15. Özçoban Ş. (2011), Tölögön Kasımbekov'un Cetilgen Kurak adlı eserinin Türkiye Türkçesi'ne aktarılması ve eserin söz varlığı üzerinde incelemeler. Yüksek lisans tezi, T.C. Fatih Üniversitesi, İstanbul.
16. Sağınbekov B. (2007), *Kırğızistan'da Ürkün olayı ve Kırğız şiirindeki akisleri*. T.C. Ege Üniversitesi, İzmir.
17. Said E. (2013), *Şarkiyatçılık, Batı'nın Şark Anlayışları*. Çeviren: Berna Ülner. Metis Yayınları.
18. Абдужабаров Х.А. (2017), Восстание 1916 года в средней азии - предвестник распада российской империи. Национальноосвободительное Восстание 1916 Года в Кыргызстане и Центральной Азии. Сборник Статей Международной Научно-Практической Конференции, Посвященной 100-Летию Национально-Освободительного Восстания 1916 Года: Историческая Память и Современное Значение (Бишкекский Гуманитарный Университет им. К. Карасаева, 18-19 апреля 2016 г.). Бишкек, Турар, 98-104.
19. Кочкунов А.С. (2016), Уркун и его место в Кыргызской истории. *Вестник Академии Государственного Управления при Президенте Кыргызской Республики*, No.22, 22-28.
20. Мусаев А. (2017), Введение. Национальноосвободительное Восстание 1916 Года В Кыргызстане И Центральной Азии. Сборник Статей Международной Научно-Практической Конференции, Посвященной 100-Летию Национально-Освободительного Восстания 1916 Года: Историческая Память и Современное Значение (Бишкекский Гуманитарный Университет им. К. Карасаева, 18-19 апреля 2016 г.). Бишкек, Турар.

21. Ниязов М.А. (2017), Восстание 1916 года: Первопричины и историческое значение для кыргызского народа. Национальноосвободительное Восстание 1916 Года в Кыргызстане и Центральной Азии. Сборник Статей Международной Научно-Практической Конференции, Посвященной 100-Летию Национально-Освободительного Восстания 1916 Года: Историческая Память и Современное Значение (Бишкекский Гуманитарный Университет им. К. Карасаева, 18-19 апреля 2016 г.). Бишкек, Турар, 112-138.
22. Рыскулов Т. (1927), Восстание туземцев в средней Азии в 1916 году.
23. Рыскулов Т.М. (2017), Национально-освободительное восстание 1916 года: Опыт Нового исторического осмысления прошлого. Национальноосвободительное Восстание 1916 Года в Кыргызстане и Центральной Азии. Сборник Статей Международной Научно-Практической Конференции, Посвященной 100-Летию Национально-Освободительного Восстания 1916 Года: Историческая Память и Современное Значение (Бишкекский Гуманитарный Университет им. К. Карасаева, 18-19 апреля 2016 г.). Бишкек, Турар, 20-38.
24. Сейтмуратова А.Ж. (2016), Неравенство Кыргызского народа в великой Уркун (восстание). Наука, Новые Технологии и Инновации Кыргызстана, 193-195.
25. Смагулова С.О. (2017), Восстание в казахстане и кыргызстане в 1916 году. Национальноосвободительное Восстание 1916 Года в Кыргызстане и Центральной Азии. Сборник Статей Международной Научно-Практической Конференции, Посвященной 100-Летию Национально-Освободительного Восстания 1916 Года: Историческая Память и Современное Значение (Бишкекский Гуманитарный Университет им. К. Карасаева, 18-19 апреля 2016 г.). Бишкек, Турар, 40-45.
26. Тоқон Ы. (2016), Кыргызы в Китае и Уркун. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета, No.8, 204-208.